

«Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΤΟ ΙΣΛΑΜ»:
ΜΙΑ ΚΡΙΤΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Αποτελεί κοινό τόπο η γενικευμένη αντίληψη που συνδέει και υπαγάγει ταυτόχρονα την έμφυλη κατηγορία «γυναίκα» σε ένα υποστασιοποιημένο «Ισλάμ». ¹ Πρόκειται για μιαν αντίληψη που ακολουθώντας τον οριενταλιστικό τρόπο σκέψης «βασίζεται σε μια οντολογική και επιστημολογική διάκριση ανάμεσα στη “χριστιανική Δύση και τη μουσουλμανική Ανατολή” ² και σε ένα είδος θεσμοθετημένης αντιμετώπισης της Ανατολής μέσα από δηλώσεις, περιγραφές, συγγραφή και διδασκαλία που στοχεύουν στον έλεγχο της». ³ Τέτοιες αντιλήψεις υπαινίσσονται την υπαγωγή των γυναικών που ζουν σε μουσουλμανικές χώρες λόγω θρησκείας όχι μόνο στους άνδρες, ⁴ αλλά και στην ευρύτερη κοινωνική και πολιτική ζωή της χώρας τους, αποκλεισμένες από σφαίρες πολιτικής σημασίας, όπως είναι ο «δημόσιος» χώρος σύμφωνα με τη δυτική νεωτερικότητα. Το Ισλάμ παρουσιάζεται ως από μόνο του υπεύθυνο για την υπαγωγή των γυναικών στους άνδρες και την επικράτηση «οπισθοδρομικών» αντιλήψεων στην πολιτική και κοινωνική ζωή των μουσουλμάνων που ζουν κυρίως στο χώρο της ευρύτερης Μέσης Ανατολής. ⁵ Οι αντιλήψεις χαρακτηρίζονται «οπισθοδρομικές» συγκρινόμενες με τις αρχές περί δημοκρατίας, ισότητας, ισονομίας και ισοπολιτείας, αλλά και ανθρωπίνων δικαιωμάτων που έχουν επικρατήσει ως «ιδανική» κατάσταση στον δυτικό κόσμο. ⁶

Πότε και πώς γεννήθηκαν τέτοιες κατασκευές που υποστασιοποιούν τη θρησκεία του Ισλάμ και χρησιμοποιούν τη γυναίκα και τη γυναικεία συμπεριφορά ως σύμβολο υπαγωγής λόγω μιας οπισθοδρομικής θρησκείας; Πόσο υπεύθυνες για την υπαγωγή είναι οι αντιλήψεις των δυτικών που θέλουν τη γυναίκα «παθητική», και κατά πόσο αυτές των ανατολικών που θέλουν τη γυναίκα «επικίνδυνη» και «ανατρεπτική»; ⁷ Η πολιτι-

κή σημασία του χώρου της Ανατολής συνέβαλε στην παραγωγή και ανα- παραγωγή οριενταλιστικών αντιλήψεων και πώς; Επειδή κάθε ερευνητική ματιά είναι προσωπικά, διανοητικά, πολιτικά και ιστορικά τοποθετη- μένη,⁸ σε ποιον βαθμό ο επιστημονικός λόγος των Ανατολικών Σπουδών, της Ανθρωπολογίας και των Φεμινιστικών Σπουδών στην επιστημονική και ακτιβιστική τους εκδοχή συνέβαλαν στην αναπαραγωγή τέτοιων οριεν- ταλιστικών αντιλήψεων ή στην αποδόμησή τους; Ιδιοποιούνται, απορρί- πτουν ή ανακατασκευάζουν και πώς αυτούς τους λόγους τα ενδιαφερόμε- να κοινωνικά υποκείμενα, δηλαδή οι μουσουλμάνες γυναίκες;

Οι σύγχρονες εθνογραφικές παρατηρήσεις για το Ισλάμ φαίνεται να συμβάλουν πρώτα απ' όλα στην αποδόμησή του υιοθετώντας είτε την προσεκτική ανάγνωση των τοπικών πρακτικών⁹ είτε τη συνδυαστική προσέγγιση γραφών και εθνογραφικών παρατηρήσεων¹⁰ είτε την κριτική ματιά απέναντι στις τοποθετημένες ιστορικά και χωροταξικά πρακτικές των κοινωνικών υποκειμένων¹¹ είτε τέλος υιοθετώντας την αναστοχαστι- κή στάση απέναντι στα αναλυτικά εργαλεία που ο κάθε ερευνητής χρησι- μοποιεί.¹² Σε ό,τι αφορά τη λογική του φύλου και όχι μόνο των γυναικών, η συστηματική αποδόμηση του Ισλάμ μέσα από την καταγραφή των τοπι- κών πολιτισμικών σημασιών και πολιτικών έρχεται να αναδείξει πρώτα από όλα τον πλουραλισμό των έμφυλων συμπεριφορών.¹³ Η διττή όμως θέση εξουσίας που διατρέχει το ζήτημα «γυναίκα στο Ισλάμ» και συνί- σταται αφενός στην ηγεμονία της «Δύσης» επί της «Ανατολής», αφετέ- ρου στην ηγεμονία των ανδρών επί των γυναικών μας ωθεί στην αναζήτη- ση των τρόπων με τους οποίους αναπαράγονται στερεότυπα, συμπεριφο- ρές, λόγοι και αναπαραστάσεις τόσο από τη μεριά των κυρίαρχων όσο και από τη μεριά όσων βρίσκονται σε θέσεις υπαγωγής.¹⁴ Επειδή στην τε- λευταία κατηγορία ανήκουν αφενός οι «μουσουλμάνοι της Ανατολής», αφετέρου οι γυναίκες της περιοχής, το ζήτημα θα μας απασχολήσει ιδι- αίτερα και πάλι ως προς τη συγκεκριμένη έμφυλη κατηγορία: η γυναίκα ως υποδεέστερο κοινωνικό υποκείμενο σε μουσουλμανικά περιβάλλο- ντα. Θα προσπαθήσουμε να δούμε μέσα από τι είδους ερμηνευτικές τα κοινωνικά υποκείμενα αυτής της κατηγορίας που θεωρούνται ότι βρί- σκονται σε θέσεις υπαγωγής για συγκεκριμένους ιστορικούς και κοινω- νικο-πολιτισμικούς λόγους βιώνουν αυτή την κατάσταση με πολλούς τρό- πους, αφού φυσικοποιούν, αντιστέκονται ή υπονομεύουν πρακτικές και ηθικές αντιμέτωπες με πολιτικές θρησκευτικού ή κοσμικού χαρακτήρα που τους επιβάλλονται αυταρχικά. Οι πολιτικές αυτές θα λέγαμε ότι απο- κτούν το χαρακτήρα «βιοπολιτικών» με τη Φουκωική έννοια¹⁵ όταν επι-

δρούν κυριολεκτικά ενσώματα: είτε με την άσκηση άμεσης βίας και ελέγχου (απολυταρχικά καθεστώτα, φαλλοκρατικές συμπεριφορές) είτε μέσα από την υπακοή και την πειθαρχία σε παλαιούς και νέους θεσμούς, μηχανισμούς διοίκησης, συγκρότηση συλλογικοτήτων, ιδεολογίες (βλ. θρησκευτικός φονταμενταλισμός, εθνική ιδεολογία, γραφειοκρατία, εκπαίδευση, πατριαρχία, μικροαστική νοοτροπία, ρομαντικός έρωτας κ.λπ).¹⁶

Θα εξετάσουμε τη γενεαλογία τέτοιων αντιλήψεων και πρακτικών σε ενδεικτικά παραδείγματα των περιοχών της ευρύτερης Μέσης Ανατολής και των περιχώρων της, δηλαδή από το Μαρόκο μέχρι το Ιράν και από το Σουδάν μέχρι τις χώρες της Κεντρικής Ασίας. Θα προσπαθήσουμε αφενός να κατανοήσουμε τις πολιτικές χρήσεις τέτοιων κατασκευών, αφετέρου να αναδείξουμε τις πολλαπλές πολιτισμικές σημασίες της έμφυλης κατηγορίας «γυναίκα» σε σχέση με ή ανεξάρτητα από τη θρησκεία του Ισλάμ. Οι πολιτισμικές σημασίες της έμφυλης κατηγορίας «γυναίκα» φαίνεται να γίνονται εμφανείς τόσο σε σχέση με τις άλλες έμφυλες κατηγορίες και πρακτικές, όσο και με τις υπόλοιπες κοινωνικές σχέσεις, μέρος των οποίων ανήκει στη σφαίρα της θρησκείας και προκύπτει είτε από την πολιτική χρήση της γραπτής ή προφορικής παράδοσης του Ισλάμ είτε από τις θρησκευτικές πρακτικές των ανθρώπων στην καθημερινότητά τους.

Το ανθρωπολογικό αυτό εγχείρημα θα ξεκινήσει, όπως και η παράδοση των Ανατολικών Σπουδών¹⁷ το θέλει, διερευνώντας δηλαδή τη σχέση της «γυναίκας στο Ισλάμ» μέσα από μια επιλεκτική αλλά κριτική παρουσίαση απόψεων που αντλούν τις ερμηνείες και τα επιχειρήματά τους από το Κοράνι. Στη συνέχεια, ακολουθώντας τους οριενταλιστικούς δρόμους της Ανθρωπολογίας¹⁸ και του φεμινισμού στη διάρκεια του 20ού αιώνα, θα δούμε πώς αναπαράγονται τα στερεότυπα γύρω από το «Ισλάμ», το «χαρέμι» και τις «φυλές». ¹⁹ Οι πολιτισμικές σημασίες για την κατηγορία της «γυναίκας» και της «θρησκείας» αποκτούν ποικίλο περιεχόμενο όταν οι ανθρωπολογικές προσεγγίσεις περνούν από τις αναπαραστάσεις και τα στερεότυπα στις καθημερινές πρακτικές και στα βιώματα του φύλου, στις οποίες η θρησκευτική εμπειρία συνομιλεί με τις υπόλοιπες κοινωνικού, πολιτισμικού και πολιτικού περιεχομένου στο εκάστοτε συμφραζόμενο. Τέλος, οι σύγχρονες κριτικές και αναστοχαστικές προσεγγίσεις που λαμβάνουν υπόψη τους τόσο το ιστορικό πλαίσιο όσο και το κοινωνικό συμφραζόμενο επισημαίνοντας τις πολιτικές της εξουσίας και της θρησκείας σε «Δύση» και «Ανατολή» θα συμβάλουν στην ανάδειξη των πρακτικών υποταγής, αντίστασης ή υπονόμευσης κοινωνικών υποκειμένων που υπό το πρίσμα αλληπάλλληλων ηγεμονιών θεωρούνται ότι

βρίσκονται σε θέσεις υπαγωγής. Τα ίδια τα υποκείμενα δεν συνδέουν ωστόσο τη στάση τους και τα συναισθήματά τους πάντα με υπαγωγή, γεγονός που χρήζει διερεύνησης.

Οι μελέτες της Ανθρωπολογίας και των Γυναικείων Σπουδών που εκπονήθηκαν έχοντας ως θέμα τους τη «μουςουλμάνα γυναίκα» έδωσαν ένα σημαντικό σώμα ενδεδειγμένων παρατηρήσεων για τις κοινωνίες της Ανατολής, στο σύνολο του οποίου είναι αδύνατο να αναφερθούμε εδώ. Στο πρώτο μέρος γίνεται προσπάθεια κριτικής παρουσίασης της γενεαλογίας του προς εξέταση ζητήματος με στόχο την ανάδειξη των ντετερμινιστικών αλλά και κριτικών οπτικών με τις οποίες οι επιστημονικές έρευνες χρησιμοποίησαν τη γυναίκα ως Άλλη προκειμένου να διαφοροποιηθούν από τον Άλλο κόσμο της Ανατολής. Στο δεύτερο μέρος γίνεται προσπάθεια καταγραφής κάποιων «σκληρών δεδομένων» προκειμένου να εντοπισθούν οι αντιφάσεις και τα παράδοξα που μας οδηγούν σε έναν ευρύτερο στοχασμό για περισσότερο κριτικές και εναλλακτικές αναγνώσεις του τοπίου.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Φεμινισμός, φονταμενταλισμός, κουλτουραλισμός

Το Ισλάμ συχνά θεωρείται από τον μοντέρνο κόσμο ως μια θρησκεία διακρίσεων σε βάρος των γυναικών. Ορισμένοι εκτιμούν ότι η κατώτερη θέση της γυναίκας προκύπτει από τον ισλαμικό νόμο της Σαρία (ρυθμίζει θρησκευτικά ζητήματα οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου) που επιτρέπει την πολυγαμία, καταδικάζει τη γυναίκα στο σπίτι και τη θέτει υπό την κηδεμονία του άνδρα. Άλλοι πάλι θέλουν να πείσουν ότι το Ισλάμ έχει βελτιώσει τη θέση της γυναίκας και της απέφερε δικαιώματα τα οποία δεν απολάμβανε στο παρελθόν.²⁰ Και οι δύο περιπτώσεις αντλούν τα επιχειρήματα από «ερμηνείες» του λόγου του Κορανίου.²¹ Η συζήτηση αυτή ξεκινά όχι τυχαία στα πλαίσια των Ανατολικών Σπουδών κατά τον 19ο αιώνα. Τότε επιστρατεύονται οι ουσιοκρατικές θεωρήσεις των θρησκευσιολόγων και των φιλολόγων για τη μελέτη του χώρου της Ανατολής, ο οποίος κατηγοριοποιούμενος ως ο χώρος του αραβικού Ισλάμ υποστασιοποιείται στο ένδοξο παρελθόν του, αυτό της κλασικής μεσαιωνικής περιόδου.²² Έκτοτε συστηματικά παράγεται ένα υποστασιοποιημένο είδος γνώσης για το Ισλάμ, το οποίο χρησιμοποιεί πολιτικά την εικόνα της μου-

σουλμάνας γυναίκας του παρελθόντος τόσο για την παραγωγή εξωτισμού, όσο και για τη χειραγώγηση των γυναικών του χώρου μέσα από τη σύγκριση και την επιβολή των δυτικών προτύπων νεωτερικότητας. Οι ανιστόρητες και οντολογικού περιεχομένου προσεγγίσεις των θρησκευολόγων, των φιλολόγων και γλωσσολόγων που ασχολήθηκαν ή ακόμη ασχολούνται με τις Ανατολικές Σπουδές καταφέρνουν να αποπροσανατολίσουν τη συζήτηση στο ζήτημα που οι ίδιες δημιουργούν. Η «γυναίκα στο Ισλάμ» αποκρύπτει συστηματικά τις συνθήκες παραγωγής αυτής της γνώσης, το εκάστοτε κοινωνικοπολιτικό συμφραζόμενο στο οποίο αναφέρεται, τις ιστορικές και πολιτικές συγκυρίες που οδηγούν στη χρήση του.

Η «γυναίκα στο Ισλάμ» συνιστά έκτοτε ομογενοποιημένη κατηγορία εξίσου για πολιτικούς, καλλιτέχνες, ΜΜΕ και ειδικούς, από το χώρο των Γυναικείων Σπουδών και της Πολιτικής Επιστήμης. Η οδηγία του οριενταλιστικού μοντέλου περιλαμβάνει από τη μια τις διαπιστώσεις για το στάτους των γυναικών στην προ-ισλαμική περίοδο και στο πρώιμο/κλασικό Ισλάμ, από την άλλη την έρευνα για το νομικό καθεστώς των γυναικών στα σύγχρονα έθνη/κράτη, ενίοτε δε τους επίσημους αγώνες των ίδιων των γυναικών για τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους.²³ Το φαινομενικά αλλά όχι ουσιαστικά παράδοξο, όπως θα φανεί στη συνέχεια, συνίσταται στην υιοθέτηση αυτού του οριενταλιστικού σχήματος και από κατηγορίες επιστημόνων, ακτιβιστών και μουσουλμάνων θεολόγων της Άλλης πλευράς, που θέλουν να δηλώσουν αντίσταση στην Αποικιοκρατία και τη δυτική ηγεμονία. Οι πρακτικές αυτές, στις οποίες θα επανέλθουμε στη συνέχεια, φαίνεται να προωθούνται ασυνείδητα και από το είδος των Φεμινιστικών Σπουδών που αναπτύχθηκαν στη δεκαετία του 1970. Χαρακτηριστικό το πρωτοπόρο παράδειγμα της Μαροκινής φεμινίστριας κοινωνιολόγου Fatima Mernissi. Οι θέσεις της αποτέλεσαν και αποτελούν μέχρι σήμερα πολλαπλώς «Το Παράδειγμα» για δημοσιογράφους και πολιτικούς.

Η Mernissi ομογενοποιεί το Ισλάμ και όλες τις μουσουλμανικές κοινωνίες σε ένα «σύστημα» του οποίου οι αρχές βρίσκονται στον αντίποδα των αρχών της Δύσης (επίσης ομογενοποιημένη). Η ανισότητα των δύο φύλων δεν πηγάζει από ιδεολογικές ή βιολογικές θεωρίες για την κατώτερη θέση της γυναίκας ούτε καν από το πνεύμα του Ισλάμ, αλλά βασίζεται στο ζήτημα των κοινωνικών θεσμών που περιορίζουν την εξουσία της, όπως το διαχωρισμό των φύλων και τους νόμους της οικογένειας. Οι θεσμοί αυτοί καθιερώθηκαν ως ένα είδος ενιαίας κοσμο-αντίληψης του Ισλάμ του οποίου οι ηθικές αρχές με τον τρόπο αυτό παραβιάζονται, αφού το καθ' εαυτό Ισλάμ μέσα από τις ρήσεις του Κορανίου δεν φαίνε-

ται να είναι εναντίον των γυναικών. Επειδή στις προ-ισλαμικές κοινωνίες η γυναίκα γίνεται αντιληπτή ως δυνατή και άρα επικίνδυνη, για το λόγο αυτό η Mernissi ισχυρίζεται ότι καθιερώθηκαν στο Ισλάμ οι πρακτικές της πολυγαμίας, της αποπομπής* και του διαχωρισμού των φύλων προκειμένου να περιοριστεί η εξουσία της.²⁴ Γενικότερα, επηρεασμένη από το φεμινιστικό κίνημα της εποχής η Mernissi εντοπίζει τη διαφορά δυτικού/ισλαμικού πολιτισμού στο ζήτημα της διαχείρισης της σεξουαλικότητας. Για να το αποδείξει χρησιμοποιεί για το μεν δυτικό μοντέλο τη φροϋδική θεωρία περί σεξουαλικότητας, για το δε Ισλάμ την άποψη του ιμάμη του 11ου αιώνα Αλ Γκαζάλι, ο οποίος στη βασική του μελέτη ασχολείται με την περιγραφή των τρόπων με τους οποίους το Ισλάμ ενσωματώνει το σεξουαλικό ένστικτο στην κοινωνική τάξη και το τοποθετεί στην υπηρεσία του Θεού.²⁵ Σύμφωνα με τις ερμηνευτικές που υιοθετεί για την ανάλυσή της, στο Ισλάμ η σεξουαλικότητα είναι αποδεκτή εφόσον είναι ελέγξιμη και είναι ελέγξιμη εφόσον ελέγχεται η παρορμητικότητα και η δύναμη των γυναικών. Η πρακτική του διαχωρισμού των φύλων και οι άλλες πρακτικές σε βάρος των γυναικών (αποπομπή, ο εγκλεισμός τους μέσω της μαντίλας) επινοήθηκαν προκειμένου να προστατευθούν οι άνδρες από την επικινδυνότητα των γυναικών. Κάτι τέτοιο όμως δεν υφίσταται στον δυτικό πολιτισμό, ο οποίος προσπαθεί ούτως ή άλλως να καταστείλει τις σεξουαλικές παρορμήσεις όλων.

Ανεξάρτητα από τις «αλήθειες» που ανακαλύπτει κανείς μέσα σε τέτοιες θέσεις, προέχει το ζήτημα ότι η προσέγγιση αυτή βασίζεται σε αυθαίρετες αναγωγές, ντετερμινισμούς και γενικεύσεις –αντλεί π.χ. επιχειρήματα για την εφαρμογή όλων αυτών των αρχών και πιστεύω βασιζόμενη μόνο στο παράδειγμα της Μαροκινής κοινωνίας– αναζητώντας την «ουσία» των δύο διαφορετικών πολιτισμών, υπαγάγοντας τον ισλαμικό στις αρχές ταξινόμησης του δυτικού πολιτισμού, θεωρώντας τον Ισλαμικό και τον Δυτικό πολιτισμό εξίσου ενιαίους και στατικούς. Επιπρόσθετα η Mernissi αποδεχόμενη τη φεμινιστική διάκριση «δημόσιου/ιδιωτικού» ταυτίζει την Ούμα όχι ως κοινότητα όλων των μουσουλμάνων, αλλά ως κοινότητα των μουσουλμάνων ανδρών με τον «δημόσιο» χώρο από τη μια, ενώ ταξινομεί τη σεξουαλικότητα και την οικογένεια στον «ιδιωτικό» χώρο των γυναικών, από την άλλη.²⁶ Η Mernissi στα πλαίσια μιας φε-

---

* Μουσουλμανικό διαζύγιο. Δικαίωμα του άνδρα να αποπέμψει τη γυναίκα του λέγοντας τρεις φορές τη φράση «σε χωρίζω». (Σ.τ.Ε.)

μινιστικής μαχόμενης θέσης, αναπαράγοντας δυϊσμούς και διακρίσεις της δυτικού τύπου νεωτερικότητας, διαχωρίζει αξιολογικά τον κόσμο των ανδρών από τον κόσμο των γυναικών, καθιστώντας τον δεύτερο παθητικό απέναντι στον ενεργητικό πρώτο. Αυτή η ταξινόμηση όμως, στα πλαίσια των δυναμικών παγκόσμιας διαχείρισης της εξουσίας, συμβάλλει στην αναπαραγωγή των οριενταλισμών της εποχής. Σε βάρος των μουσουλμάνων που η Δύση τους θέλει υποβαθμισμένους προκειμένου να τους ελέγχει χρησιμοποιείται η πρόφαση ότι αυτός ο μουσουλμανικός κόσμος είναι οπισθοδρομικός κυρίως επειδή υποβαθμίζει τις γυναίκες του. Ας προστεθεί ότι παράλληλα με το Ισλάμ και η «αραβική ταυτότητα» θεωρείται ότι απειλείται από την αλλαγή και για το λόγο αυτό η Mernissi παρουσιάζεται υπέρμαχος της Δημοκρατίας και της χειραφέτησης των γυναικών²⁷ στην οποία η «αραβική ταυτότητα» στέκεται εμπόδιο.

Παρόμοιες φεμινιστικές φωνές που προέρχονται εξίσου από δυτικές και τοπικές ερευνητριες διαπιστώνεται ότι χαρακτηρίζονται από μια έντονη αμφιθυμία απέναντι στο Ισλάμ. Προσπαθούν δηλαδή άλλοτε να «αποδείξουν» τον εξισωτικό και άλλοτε τον ισοπεδωτικό ρόλο του Ισλάμ μέσα από το πνεύμα του Κορανίου σε αντίθεση ή σε αρμονία με τις μεταγενέστερες ερμηνείες των μουλάδων. Το ζήτημα της «πατριαρχίας» που θεωρείται ότι προέχει για την υπαγωγή των γυναικών μοιάζει να υφίσταται άλλοτε ανεξάρτητα και άλλοτε εξαιτίας του Ισλάμ. Για παράδειγμα, ενώ τονίζεται ότι στο Κοράνι η Εύα και ο Αδάμ παρουσιάζονται το ίδιο ένοχοι ως θύματα της ραδιουργίας του Σατανά, στις μεταγενέστερες ερμηνείες των Χαντίθ (θρησκευτικές νομολογίες) η Εύα παρουσιάζεται εξίσου απειλητική με το φίδι.²⁸ Το γεγονός αυτό ερμηνεύεται ως επικράτηση μισογυνικών αντιλήψεων που πέρασαν από τους μουλάδες και όχι από το πνεύμα του Κορανίου. Σε μεγάλο βαθμό δίνεται, ωστόσο, έμφαση στην προ-ισλαμική περίοδο, η οποία θεωρείται ο καθ' εαυτό παράδεισος απ' όπου οι γυναίκες με πρωτοβουλίες στη σύναψη γάμων και πρακτικές πολυανδρίας αναγκάζονται να πέσουν και να προσαρμοσθούν στις νέες κοινωνικές συνθήκες πολυγυνίας που επιβάλλονται διά του Ισλάμ στην πρώιμη φάση του.²⁹ Και πάλι όμως φαίνεται να επικρατούν θέσεις σύμφωνα με τις οποίες δεν ήταν η θρησκεία που επέβαλε τις μισογυνικές πρακτικές αλλά οι κοινωνικές συνθήκες: «Οι αράβισσες γυναίκες δεν έχασαν την ανεξαρτησία τους και τον θετικό τους ρόλο ξαφνικά. Επρόκειτο για σταδιακή, αργή διαδικασία μέσα από κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές που συνέβαιναν στην κοινωνία μέσα στην οποία μάχονταν γερά για τα δικαιώματά τους, άλλοτε με επιτυχία, τις περισσότερες όμως φο-

ρές με αποτυχία αφού οι βασικές αρχές για κοινωνική δικαιοσύνη, ελευθερία και ισότητα θάβονταν κάτω από την αυξανόμενη εξουσία των ανδρών επί των γυναικών και την αυξανόμενη νέα ευημερία της άρχουσας τάξης απέναντι στην πλειοψηφία των φτωχών. Έτσι άρχισε ένας αγώνας στο Ισλάμ που δεν τελείωσε ποτέ, ανάμεσα σε αυτούς που μάχονται για την ισότητα, την ελευθερία, την κοινωνική και οικονομική δικαιοσύνη, και αυτούς που υπερασπίζονται τα συμφέροντα της τάξης τους, την ανδρική κυριαρχία και τη σεξουαλική καταπίεση. Οι απόγονοι αυτών των ομάδων τάχθηκαν στη συνέχεια στο πλευρό της τουρκικής κατάκτησης, με τους Γάλλους, τους Άγγλους, τους Ιταλούς και τους Γερμανούς αποικιοκράτες και αργότερα με τον διεθνή ιμπεριαλισμό τον ΗΠΑ». ³⁰ Αυτές οι φεμινιστικές απόψεις μαρξιστικής έμπνευσης προσπαθούν να αποδεσμεύσουν το ζήτημα της πατριαρχίας από την άμεση επιρροή της θρησκείας, την οποία θεωρούν ως εποικοδόμημα των σχέσεων εξάρτησης που οφείλονται σε κοινωνικούς μετασχηματισμούς μακράς διάρκειας. Για παράδειγμα, προσπαθούν να απαλλάξουν το Ισλάμ από πατριαρχικές πρακτικές που αδικώς του καταλογίζονται, όπως το ζήτημα της κλειτοριδεκτομής, θεωρώντας ότι τα συστήματα καταπίεσης και εκμετάλλευσης είναι περισσότερο πολύπλοκα από όσο φαίνονται. Για την πατριαρχία αφήνεται να φανεί ότι ευθύνεται εξίσου η εθνική ταυτότητα και η ταξική διαφορά, σε ένα παγκόσμιο καπιταλισμό όπου επικρατούν ιμπεριαλιστικές τάσεις απέναντι στον Τρίτο κόσμο. ³¹

Μια άλλη φεμινιστική προσέγγιση είναι του τύπου που αναζητά την αποκατάσταση της γυναικείας ιστορίας (Islamic Herstory). Επικεντρώνοντας και πάλι στο ζήτημα της πατριαρχίας αναζητά τις απαρχές της στην προϋπάρχουσα μητριαρχία, η οποία παραγκωνίστηκε μέσα από τις επιρροές που άσκησαν οι Βυζαντινοί και οι Πέρσες στους Άραβες. ³² Εδώ οι προσπάθειες του Προφήτη παρουσιάζονται αν όχι φεμινιστικές, σίγουρα ωσάν να προσπαθούν να ανακόψουν την «πατριαρχική» άνοδο. Στη συνέχεια με τις ερμηνείες που δίνουν οι ιμάμηδες φαίνεται να εδραιώνεται η επικινδυνότητα των γυναικών, την οποία προσπαθούν να ελέγξουν και να τιθασεύσουν οι πρακτικές της μαντίλας και του έμφυλου διαχωρισμού. Ο αποκλεισμός αυτός υποστηρίζεται ότι οδηγεί σήμερα τις νέες ισλαμίστριες στις ενδυματολογικές τους επιλογές προκειμένου να εξυψώνονται ως ίσα ανθρώπινα όντα και να μην υποτιμούνται κοινωνικά. ³³ Οι αυτοκριτικές τέτοιων ιθαγενών συνήθως καταθέσεων γίνονται, όπως ισχυρίζονται οι συντάκτριες, για να μην απορριφθεί συλλήβδην η θρησκεία ως «πατριαρχική», αλλά και για να αποκατασταθεί το πεδίο της γυναικείας

ιστορίας στην περιοχή της Μέσης Ανατολής, η οποία δεν διέπονταν πάντα από πατριαρχία. Παράλληλα αυτός ο τρόπος, δίνοντας προσοχή στα τοπικά συναισθήματα φεμινιστριών γυναικών, τους επιτρέπει, όπως λένε, να αντιμετωπίσουν τα υπαρκτά προβλήματα της καθημερινότητας.³⁴

Οι μελέτες φεμινιστικής έμπνευσης σαφώς αντανakλούν το πνεύμα της εποχής του 1970 και τις ιδεολογικές θέσεις των συντακτών τους (φεμινίστριες από τη Δύση και την Ανατολή, αριστερές και φιλελεύθερες), προβάλλοντας σε μεγάλο βαθμό τα μεγάλα αφηγήματα από τα οποία εμπνέονται (φεμινισμός, μαρξισμός, στρουκτουραλισμός) πάνω στα δεδομένα του πεδίου. Η συνδυαστική ανάγνωσή τους μπορεί να φανεί πολύ κατατοπιστική αν κανείς διαβάξει και ανάμεσα στις γραμμές δίνοντας σημασία στα ρήγματα και στις αντιφάσεις από τη μια, ενώ προσπαθήσει να αναζητήσει συγκεκριμένα και όχι γενικά τους μηχανισμούς και τους τρόπους υπαγωγής σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο από την άλλη. Σε κάποιες μελέτες τονίζονται από τις συντάκτριες των κειμένων είτε τα πολλά πρόσωπα του Ισλάμ³⁵ είτε η δυναμική των μετασχηματισμών.³⁶ Ενώ οι περισσότερες επικεντρώνουν στους ρόλους και στα κοινωνικά δικαιώματα,³⁷ μπορεί κανείς ακόμη και στις πρώιμες αυτές μελέτες/μαρτυρίες, πολλές φορές αυτοβιογραφικού χαρακτήρα,³⁸ να διακρίνει τις πολιτικές εξουσίας και τις πρακτικές ηγεμονίας που ωθούν τα γυναικεία υποκείμενα άλλοτε να αποδέχονται και να αναπαράγουν, άλλοτε να αντιστέκονται και να υπονομεύουν συστήματα και αντιλήψεις υπαγωγής. Σε κάθε περίπτωση αυτός ο πρώιμος φεμινιστικός λόγος, κυρίως ιθαγενών συγγραφέων, δεν φαίνεται να καταδικάζει αλλά ούτε να παίρνει ξεκάθαρα θέση πάνω στην «ευθύνη» της θρησκευτικής αγωγής.³⁹

Η υπαγωγή στον οριενταλιστικό τρόπο σκέψης που εν μέρει αναπαράγει ο φεμινιστικός λόγος παραδόξως (sic) ανιχνεύεται και στον φονταμενταλιστικό λόγο των μουσουλμάνων θεολόγων. Θα σταθώ στην ισλαμική απολογία Ιρανών και Πακιστανών θεολόγων που σχετίζεται με τη θέση των γυναικών στο προεπαναστατικό Ιράν. Η φαντασιακή κατασκευή περιλαμβάνει τρία μέρη: πρώτο έρχεται το μέρος που αφορά στην ιστορία της μαντίλας⁴⁰ και στη θέση των γυναικών στις διάφορες κοινωνίες. Εδώ υποστηρίζεται ότι το Ισλάμ δεν επινόησε τη μαντίλα και ότι η θέση των γυναικών εξυψώθηκε από αυτήν του κινητού κεφαλαίου σε αυτήν του ολοκληρωμένου προσώπου με νομικά δικαιώματα. Σύμφωνα με αυτές τις θέσεις, τα προβλήματα και η ιστορία της απελευθέρωσης των γυναικών στη Δύση με τη σεξουαλική απελευθέρωση και την αντιπαράθεση των δύο φύλων δεν μπορούν να αφορούν τις Ιρανές γυναίκες αφε-

νός γιατί δεν τις αγγίζουν και αφετέρου γιατί αποτελούν ιμπεριαλιστικά κόλπα για να αποπροσανατολίσουν τον Τρίτο κόσμο από την πραγματική «ελευθερία». Ένα δεύτερο μέρος επιχειρημάτων αφορά στην ανάλυση γύρω από τη φύση των γυναικών και των ανδρών, ενώ το τρίτο στρέφεται γύρω από επιχειρήματα ηθικής φύσης: η δυναμική της σεξουαλικότητας θα πρέπει να ρυθμιστεί έτσι ώστε να επιφέρει κοινωνική και ψυχολογική αρμονία. Οι γυναίκες έχουν νομικά δικαιώματα, αλλά ισότητα και δικαιοσύνη είναι δύο διαφορετικά πράγματα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αναπαραστάσεις της γυναικείας και ανδρικής σεξουαλικότητας, όπως αυτή της παρομοίωσης του άνδρα με νερό και της γυναίκας με φωτιά, η οποία προέρχεται από τους στίχους του ποιητή Ρούμι, σύμφωνα με τις οποίες εάν το νερό βρίσκεται χωριστά πάνω από τη φωτιά βράζει, καίει μέχρι να εξατμισθεί, ενώ εάν δεν χωρισθεί τότε σβήνει τη φωτιά. Η ανοιχτή έκθεση της γυναικείας ομορφιάς οδηγεί τον άνδρα στην τρέλα (επιθυμούν περισσότερα από όσα τους επιτρέπεται ή είναι ικανοί να έχουν, αποκτούν την άρρωστη συνήθεια του αυνανισμού, η οποία επιδεινώνεται με αισθησιακές ταινίες, βιβλία και περιοδικά). Η δηλητηρίαση από αλκοόλ μοιάζει με τη δηλητηρίαση από τον έρωτα, όπου η πρώτη γουλιά είναι εθελοντική, αλλά οι επόμενες γίνονται όπως και υπό την επήρεια του αλκοόλ και δεν ελέγχουν τα βασικά ένστικτα, οπότε μπορούν οι άνθρωποι να υποπέσουν σε αμαρτήματα, όπως αιμομιξία, φόνο, αυτοκτονία και υποδούλωση της ψυχής, η οποία δεν θα πρέπει να υποτάσσεται παρά μόνο στο Θεό. Εξίσου ενδιαφέρον παρουσιάζει η θέση της ανεπάρκειας των γυναικών στο είδος της θρησκευτικότητάς τους, των διανοητικών τους ικανοτήτων και της βιολογικής τους αδυναμίας. Τόσο η θρησκευτική όσο και η διανοητική τους ανεπάρκεια στηρίζεται στο γεγονός ότι κοινωνικά δεν τους επιτρέπεται η ανάπτυξη καθηκόντων και δραστηριοτήτων όπως αυτές των ανδρών, αφενός γιατί φορούν τη μαντίλα, αφετέρου γιατί οι βιολογικές εκκρίσεις του σώματός τους απειλούν με μόλυνση το υπόλοιπο κοινωνικό σώμα όταν θα έρθουν σε επαφή μαζί του. Εν γένει η βιολογική ανεπάρκεια δικαιολογείται από την έλλειψη δύναμης και ευαισθησίας στον πόνο (ιδού και γεννούν παιδιά «ανώδυνα»), αλλά και ότι, όπως κάποιοι ισλαμιστές επηρεασμένοι από το πνεύμα του βιολογικού εξελικτισμού του 19ου αιώνα υποστηρίζουν, οι γυναίκες έχουν μικρότερο εγκέφαλο από αυτόν των ανδρών.

Όταν οι απολογητές του Ισλάμ υποστηρίζουν την εξύψωση των γυναικών όχι μόνο από την αρχαία σκλαβιά αλλά ακόμη και πέρα από το στάτους των μοντέρνων Γαλλίδων για παράδειγμα, αναφέρονται όχι μό-

νο στις δυσκολίες των γυναικών στη Δύση, αλλά χρησιμοποιούν το επιχείρημα ότι επειδή η μουσουλμάνα γυναίκα είναι καλυμμένη τη μεταχειρίζονται ως «πρόσωπο» και όχι ως σεξουαλικό αντικείμενο. Οι έννοιες στις οποίες βασίζονται οι απολογητές είναι οι εξής: η έννοια της ηθικής (akhlaq), η έννοια του να μην παραβιάζεις την ιδιωτικότητα του άλλου χωρίς άδεια ή προειδοποίηση (estizan), η σεμνότητα (haya), η τιμή (namus), το ηθικό πρόσωπο (ensan). Για τους σίτες η επιτομή όλων αυτών βρίσκεται στο ιστορικό πρόσωπο της Zeinab.⁴¹

Όλες αυτές οι ερμηνείες που εκπορεύονται από μουλάδες, μελετητές του Κορανίου, αποτελούν ουσιοκρατικές, μη κριτικές προσεγγίσεις, που σε μεγάλο βαθμό χρησιμοποιούν δυτικού τύπου έννοιες και επιχειρήματα. Στην πραγματικότητα, στην προσπάθειά τους να αποστασιοποιηθούν και να διαφοροποιηθούν από την ηγεμονία της Δύσης, υιοθετούν τα κυρίαρχα εργαλεία επιχειρήματα της δυτικής επιστημονικής σκέψης, εσωτερικεύοντας έτσι μορφές ηγεμονίας για τον Άλλο, αναπαράγουν με τον ίδιο οντολογικό τρόπο τη γνώση για τον εαυτό. Η εμμονή στη μαντίλα, η βιολογική προτεραιότητα (η οποία αποτελεί προτεραιότητα για τις δυτικές κοινωνίες και όχι για τις ανατολικές όπως πολύ σωστά έχει επισημάνει η Mernissi) και η ηθική που σκοπεύει να τιθασεύσει τη σεξουαλικότητα αποτελούν τραγική ειρωνεία μιας επιχειρηματολογίας η οποία υποτάσσεται στον δυτικό τρόπο σκέψης.

Γενικότερα η «απο-ξένωση» της γυναίκας από το κυρίαρχο κοινωνικό σώμα, δηλαδή από τον δημόσιο χώρο, τόσο στη νεωτερικισκή σκέψη όσο και στη φεμινιστική ιδεολογία, βοήθησε στην αναπαραγωγή φαντασιακών κατασκευών οντολογικού χαρακτήρα σε βάρος των γυναικών. Εάν στις αρχές του 20ού αιώνα υπήρξε προσπάθεια από κοσμικούς και θεολόγους για τον «εκμοντερνισμό του Ισλάμ», το τελευταίο πολιτικό διακύβευμα σε παγκόσμιο επίπεδο, δίνοντας προτεραιότητα στη θρησκεία, έδωσε βήμα τόσο σε ισλαμιστές θεολόγους όσο και σε ισλαμιστριες ακτιβίστριες προκειμένου να «εξισλαμίσουν τη νεωτερικότητα».⁴² Και στις δύο περιπτώσεις η ηγεμονία του δυτικού τρόπου σκέψης και άσκησης πολιτικής είναι προφανής.

Το οριενταλιστικό παζλ έρχεται να συμπληρώσει ο κουλτουραλιστικός λόγος τον οποίο η Ανθρωπολογία παρήγαγε μέχρι να περάσει σε πιο κριτικές προσεγγίσεις.

Εάν η οντολογική θεώρηση του χώρου της Μέσης Ανατολής βασίζεται στην επιστημολογική διάκριση «Ανατολής/Δύσης» για να παράγει Οριενταλισμό και να την υποτάξει, η υποστασιοποίηση των γυναικών

και του κόσμου τους έγινε ο Δούρειος Ίππος αυτής της άλωσης.⁴³ Στις κουλτουραλιστικές προσεγγίσεις του 20ού αιώνα η γυναίκα της Ανατολής συνεχίζει να στιγματίζεται όπως και κατά το παρελθόν μέσα από το στερεότυπο του «χαρεμιού». Στο στερεότυπο του «χαρεμιού» η Lila Abu-Lughod συνοψίζει σχηματικά και ειρωνικά όλες τις οριενταλιστικές εικόνες περί γυναικείας παθητικότητας, εγκλεισμού, διαχωρισμού των δύο κόσμων κ.λπ. Πρόκειται για την κύρια κουλτουραλιστική προσέγγιση του χώρου η οποία επικεντρώνει σε τρία κυρίαρχα χαρακτηριστικά των κοινωνιών στη Μέση Ανατολή: το Ισλάμ, το χαρέμι και την τμηματική/κατά φυλές συγγενική οργάνωση. Συγκεκριμένες «πολιτικές τόπου» που εμπλέκουν τον θεωρητικό λόγο με την επιλογή του πεδίου που κάνουν οι ανθρωπολόγοι γεννούν ή αναπαράγουν αυτές τις κυρίαρχες κουλτουραλιστικές θέσεις.⁴⁴ «αυτό που οι ανθρωπολόγοι βρίσκουν σε τούτο ή εκείνο το μέρος απέχει πολύ από το να είναι ανεξάρτητο δεδομένο για την κατασκευή και επαλήθευση της θεωρίας, στην πραγματικότητα πρόκειται για ένα πολύ σύνθετο συγκρότημα τοπικής πραγματικότητας με τα ενδεχόμενα της μητροπολιτικής θεωρίας».⁴⁵ Πιο συγκεκριμένα τα φιλοαμερικανικά αισθήματα των Μαροκινών και των κατοίκων της βόρειας Υεμένης, για παράδειγμα, σε συνδυασμό με τον ανθρωπολογικό ρομαντισμό, ώθησαν τους Αμερικανούς ανθρωπολόγους κατά πλήθη σε απομονωμένες, μικρές κοινότητες σε αυτές τις χώρες για τη διεξαγωγή μιας πρόσωπο με πρόσωπο εθνογραφίας, αφήνοντας εκτός ζώνης ενδιαφερόντων για μεγάλο διάστημα του 20ού αιώνα τόσο την εμπόλεμη περιοχή μέσα και γύρω από την Παλαιστίνη, όσο και τους σύνθετους ιστορικούς τόπους, όπως οι μεγάλες πόλεις της Μέσης Ανατολής.⁴⁶ Η διεξαγωγή επιτόπιας έρευνας στην ύπαιθρο κατά το είδος της ανθρωπολογικής πρακτικής μέχρι τη δεκαετία του 1980-90 υπερέτνισε τα χαρακτηριστικά της τμηματικής οργάνωσης των κοινωνιών που είναι οργανωμένες κατά φυλές και στις οποίες ο κόσμος των ανδρών παραμένει χωριστός από αυτόν των γυναικών κατά τις πρακτικές επιβίωσης των κατοίκων της ερήμου, δηλαδή των Βεδουίνων. Φαίνεται ότι τόσο η λογική του «χαρεμιού» όσο και της «αυθεντικής κουλτούρας» του Ισλάμ εξυπηρετούσαν τέτοιες πολιτισμικές προσεγγίσεις, διαποτισμένες από εξωτισμό και ανδρική ματιά, αφού οι περισσότεροι ανθρωπολόγοι ήταν άνδρες.⁴⁷ Οι πολιτικές χειραγώγησης της νεωτερικότητας για τη δημιουργία των μονοδιάστατων μύθων της εθνικής ιδεολογίας και των μεγάλων αφηγημάτων όπως αυτό του φεμινισμού δεν αποτέλεσαν σημεία διερεύνησης σε αυτές τις κουλτουραλιστικές προσεγγίσεις.

Στη συνέχεια η Ανθρωπολογία που συνομίλησε ως ένα βαθμό με τις Γυναικείες Σπουδές, θεωρώντας την πατριαρχία υπεύθυνη για τη σύγχρονη αδράνεια και παθητικότητα των ενεργητικών κατά το παρελθόν γυναικών, παρήγαγε και συγχρόνως αμφισβήτησε τη λογική του «χαρεμιού», αφού οι γυναίκες ανθρωπολόγοι, σε αντίθεση με τους άνδρες, πραγματοποίησαν επιτόπιες έρευνες στα σύνθετα περιβάλλοντα των πόλεων, στα οποία οι διαχωριστικές γραμμές δράσης δεν είναι ορατές, και στα οποία κάθε άλλο παρά παθητικά στέκονται τα γυναικεία κοινωνικά υποκείμενα.⁴⁸

Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί ο συλλογικός τόμος που επιμελήθηκαν η Lois Beck και η Nikki Keddie στη δεκαετία του 1970.⁴⁹ Ο τόμος ακολουθεί το πνεύμα της εποχής εντάσσοντας την έρευνα στην προβληματική του «εκσυγχρονισμού» των μουσουλμανικών χωρών μέσα από τη μελέτη της νομικής κουλτούρας της κάθε χώρας παρατηρώντας τα αντικείμενα-γυναίκες. Εκείνο που διαφοροποιεί τον παρόντα τόμο από τις άλλες φεμινιστικές και κουλτουραλιστικές προσεγγίσεις της εποχής είναι αφενός η ενότητα που αναζητά το ιστορικά πρόσφατο παρελθόν αυτών των κοινωνιών, αφετέρου η ενότητα με τις «τοπικές μελέτες» για διαφορετικές κατηγορίες πληθυσμών (νομάδες, χωρικοί και αστικοί πληθυσμοί). Με επίκεντρο πάντα τη γυναίκα εξετάζεται η σχέση της με την απασχόληση, η ταξική παράμετρος, η διανομή των ρόλων εξουσίας στο εσωτερικό της οικογένειας. Διερευνάται επίσης ο ρόλος της στη θρησκεία αλλά και στις άλλες τελετουργίες, τη λαϊκή ιατρική, στις παλαιότερες και στις σύγχρονες αφηγηματικές παραδόσεις, όπως τα παραμύθια, τους μύθους και το μυθιστόρημα. Αρχίζει να διαφαίνεται η προβληματική των πρακτικών, των βιωμάτων, των κατασκευών κ.λπ., τις οποίες θα υπηρετήσει πια όχι μια Ανθρωπολογία των Γυναικών, αλλά μια Ανθρωπολογία του Φύλου.

Η συμβολή των κριτικών προσεγγίσεων

Η κριτική σε φεμινισμό, δυτική ηγεμονία, φονταμενταλιστές και κουλτουραλιστές προέρχεται από μελέτες όπως αυτή της Leila Ahmed⁵⁰ που κινείται στα πλαίσια της αποδόμησης οριενταλιστικών θέσεων τοποθετώντας τα δεδομένα μέσα στη δυναμική του ιστορικού πλαισίου που τα παρήγαγε, συνδυάζοντας τις επίσημες γραπτές με τις ανεπίσημες μαρτυρίες. Διαπιστώνεται ότι το Ισλάμ δεν ήταν ποτέ ενιαίο και στατικό, αλλά